صندوق‌های قرض‌الحسنه
ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار کشور

علی حسن‌زاده *
مهین‌دخت کاظمی **

چکیده

صندوق‌های قرض‌الحسنه که با دیدگاه سیاسی، انقلابی و اقتصادی در سال ۱۳۴۶ تأسیس شدند و بعد از انقلاب، تحت نظارت سازمان اقتصاد اسلامی به فعالیت خود به‌طور رسمی و قانونی ادامه حیات دادند، اکنون معضلی برای اقتصاد ایران شده‌اند. مشکل ورشکستگی برخی از این صندوق‌ها کم‌کم به بحران ملی تبدیل می‌شود که گذشته از پیامدهای منفی اقتصادی، عواقب اجتماعی خطرناکی برای بازار پول و سرمایه کشور خواهد داشت. تعاونی‌های اعتبار و مؤسسات قرض‌الحسنه که هر روز در حال گسترش هستند، عملاً به مؤسسات انتفاعی پولی تبدیل شده‌اند. آن‌ها با نرخ‌های بالا سپرده می‌گیرند و به مشتریان خود تسهیلات می‌دهند. به گفته مسؤولان بانک مرکزی براساس قوانین پولی و بانکی حاکم بر کشور این مؤسسات دیگر قرض‌الحسنه نیستند؛ چرا که عملیات آن‌ها به اعطای وام‌های ضرور و اضطراری کوچک محدود نیست. بسیاری از این مؤسسات به جز دریافت سپرده‌های ریالی، سپرده‌های ارزی نیز دریافت می‌کنند و عملاً کار این مؤسسات به عملیات زیرزمینی تبدیل شده است. افزون بر این، افتتاح حساب جاری، حساب مدت‌دار، صدور دسته چک و پرداخت سود از جمله

---

* عضو هیأت علمی و معاون پژوهشی پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ج.ا.ا.

** دانشجوی دکترای اقتصاد و عضو هیأت علمی پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ج.ا.ا.

تخلفات این مؤسسات است. این در حالی است که مؤسسات مذکور تحت نظارت و کنترل بانک مرکزی قرار ندارند و عملکرد آن‌ها سبب اخلال در بازار پول و سرمایه و گاهی عدم اثرگذاری سیاست‌های پولی می‌شود.

هدف مقاله حاضر، بررسی مشکلات و بحران‌هایی است که برخی صندوق‌های قرض‌الحسنه با عملکرد خود و بدون نظارت بانک مرکزی در بازار مالی کشور ایجاد می‌کنند. از جمله اخلال‌ها می‌توان به رشد نقدینگی، افزایش ضریب فزاینده پولی و در پی آن، افزایش نرخ تورم، عدم تعهد به سپرده ذخیره قانونی و وام‌دهی بیش از حد و مهم‌تر از آن، فعالیت‌های صوری و پولشویی اشاره کرد. در پایان مقاله راهکارهایی جهت ادامه حیات این صندوق‌ها با نظارت کامل بانک مرکزی ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: *صندوق‌های قرض‌الحسنه، بازار پول و سرمایه، نقدینگی، ضریب فزاینده نقدینگی.*

پیشینه سیاسی و انقلابی صندوق‌های قرض‌الحسنه

نخستین صندوق‌های قرض‌الحسنه را در سال ۱۳٤٦، عده‌ای از بازاریان تهران در مسجد لرزاده بنا نهادند. بازاریان شناخته‌شده وقت، نام این صندوق را «صندوق ذخیره جاوید» نهادند. تشکل مذهبی دیگری از دل بازار تهران، دومین صندوق قرض‌الحسنه را به نام صندوق قرض‌الحسنه جاوید تأسیس کرد، این صندوق که به‌دلیل کارکردهای سیاسی پشت‌پرده‌ای که ایفا می‌کرد، بارها مورد هجوم ساواک قرار گرفت. تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه با وجود مخالفت حکومت به‌شدت افزون شد. اغلب صندوق‌ها با تکیه بر پس‌اندازهای مردمی به منابع قابل توجهی برای دسته‌های سیاسی مخالف حکومت تبدیل شدند. فعالیت سیاسی مؤسسات قرض‌الحسنه تا آن‌جا پیش رفت که ساواک چندین‌بار به آن‌ها حمله کرد.

صندوق‌های قرض‌الحسنه آن زمان به‌طور عمده با هدف دستگیری از فقیران و نیازمندان و مبارزه با رباخواری در تهران تأسیس شد. این مؤسسه را از همان ابتدا افراد شناخته‌شده بازاری و کاسبان معتبر اداره می‌کردند و مردم نیز متناسب با نیازهایی که داشتند، برای جذب تسهیلات با کارمزد ناچیز به این صندوق‌ها رو می‌آوردند. گفته می‌شود بازاریان تهران، نخستین کسانی بودند که اوّل‌بار صندوق پس‌انداز کوچکی راه انداختند و از محل منابع انباشته شده آن به افراد نیازمند وام می‌دادند. بنا به روایات مربوط به سال‌های واپسین دهه ٤۰، سنّت «گل‌ریزان» (حمایت مالی از افراد ورشکسته) بهانه خوبی برای تشکیل این صندوق‌ها بود. «بانک بدون

نزول»، یکی از شناخته‌شده‌ترین مؤسسه‌های قرض‌الحسنه‌ای بود که در سال‌های نخستین دهه پنجاه، در تهرآن‌راه‌اندازی شد. این مؤسسه از محل منابع مالی خود وام‌های بسیاری پرداخت کرد. این مؤسسه، نخستین صندوق قرض‌الحسنه‌ای بود که بر مبنای قانون تجارت، به ثبت قانونی رسید. کارکردهای سیاسی و مبارزاتی خاص که مؤسسان صندوق‌های قرض‌الحسنه در پی آن بودند، خیلی زود صندوق‌ها را در معرض تهدید نیروهای امنیتی حکومت وقت قرارداد.

خیلی از صندوق‌های تشکیل‌شده در مساجد با فشار ساواک تعطیل شد. بسیاری از گردانندگان صندوق‌ها البته با اتهام‌های سیاسی، به ساواک کشانده شدند. بررسی‌ها نشان می‌دهد نخستین کسانی که صندوق‌های قرض‌الحسنه را راه‌اندازی کردند، اعضای گروهی سیاسی بودند که به نام «مؤتلفه اسلامی» معروف شدند. در رأس شاخه مبارزان بازاری این جمعیت، افراد بانفوذی همچون حاج سعید امّانی، حبیب‌الله عسکراولادی، علی میرمحمد صادقی و انصاریان قرار داشتند. آن‌ها تأمین مالی جنبشی را بر عهده داشتند که وارد مبارزات مسلحانه ضد محمدرضا پهلوی شده بود. از آن‌جا که تشکیل صندوق‌ها را مبارزان سیاسی بر عهده داشتند و افزون بر این، پرداخت وام‌های بدون بهره، کاسبی بانک‌ها و یهودیان بازار را کساد کرده بود، ساواک به‌شدت از صندوق‌ها در هراس بود. صندوق‌های قرض‌الحسنه تا سال ۱۳۵۷ به‌تدریج افزایش یافت؛ امّا به‌دلیل فضای سیاسی خاص آن دوران تعداد آن‌ها از ۲۰۰ مؤسسه تجاوز نکرد. زمان انقلاب، صندوق‌ها، آشکار و نهان، در مبارزه ضد حکومت شاه شرکت کردند و جزو معتمدان انقلاب قرار گرفتند. انقلابیان امروز و بازاریان مبارز دیروز، همچنان بر حفظ صندوق‌های قرض‌الحسنه اصرار کردند. با این حال، افزایش تعداد قرض‌الحسنه‌ها، موضوع تغییر ساختار و تبدیل آن‌ها به بانک‌های خصوصی را سر زبان‌ها انداخت امّا ملی‌شدن اقتصاد و بسته‌شدن چتر بانکداری خصوصی در ایران، این تفکر را به تعلیق فرو برد. جمعیت مؤتلفه اسلامی که نقش پررنگی در بسیج نیروها ضد محمدرضا شاه داشت، بی‌درنگ از امّام خمینی ψ مجوز تأسیس «بانک اسلامی» را درخواست کرد. به این ترتیب، بنای «تشکیل سازمان اقتصاد اسلامی» از همان روزهای اولیه سال ۱۳۵۸ ریخته شد و هیأت مدیره آن تصمیم گرفت با بسیج همه صندوق‌ها، مقدمات تأسیس یک بانک را فراهم آورد. مؤسسات بانک اسلامی در نشست‌های متعددی که با مسؤولان بانک مرکزی داشتند، مجوزهای لازم را گرفتند؛ امّا دولت موقت تصمیم گرفت بانک‌ها و صنایع را ملی اعلام کند. به این ترتیب، بانک اسلامی که سرمایه اولیه آن ۲ میلیارد ریال بود و از سوی مردم ٤ میلیارد

پذیره‌نویسی شده بود، تشکیل نشد؛ ولی دولت قول داد که شـرایط ویـژه‌ای را بـرای سـازمان اقتصاد اسلامی ایجاد کند و قرار شد سازمان اقتصاد اسلامی، وظیفه خدمت‌رسانی و اعطای وام به صندوق‌های قرض‌الحسنه را بر عهده بگیرد (http://homitrade.persianblog.com).

به این ترتیب، سازمان اقتصاد اسلامی را که در سال ۱۳۵۸ بازاریان متنفذ ایجاد کردند، بـسیاری از صندوق‌های قرض‌الحسنه را تحت پوشش خود قرار داد. این سازمان با تحت پوشـش قـراردادن صندوق‌های قرض‌الحسنه موجود رو به گسترش، عملاً بخـشی از فعالیـت بانکـداری کـشور را در اختیار دارد و وام‌هایی را در اختیار صندوق‌هایی قرار می‌دهد که قواعد، سـازمآن‌را اجـرا مـی‌کننـد. براساس این قواعد، صندوق‌ها باید بین ۱۰ تا ۱۵ درصد کل موجودی حساب‌های پس‌انداز و جاری خود را به‌صورت سپرده نزد سازمان اقتصاد اسلامی نگهداری کنند (همان).

رشد شگفت‌آور

در مورد تعداد مؤسسه‌های قرض‌الحسنه در سطح کشور، آمارهای گونـاگونی وجـود دارد. آمارها نشان می‌دهد که از سال ۱۳٤٦ تا ۱۳۵۷ تعداد صندوق‌ها به ۲۰۰ واحد رسید؛ سـپس در سال ۱۳٦۲ به ۱٤۰۰ واحد و سپس از آن به ۲۰۰۰ واحد در سال ۱۳٦٤ رشد یافته اسـت. ایـن تعداد در سال ۱۳٦۵ به ۲۲۰۰ صندوق و بعد از ده سال، فراتر از ۳۰۰۰ واحد رسـید. در حـال حاضر، برخی آمارها شمار این صندوق‌ها را ٦۰۰۰ واحد برآورد می‌کند.

جدول شماره ۱: تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه ۷۹-۱۳٤۸

سال	تعداد صندوق‌های قرض‌الحسنه	رشد سالانه (درصد)
۱۳۴۸-۵۸	۲۰۰	-
۱۳۵۹	۸۰۰	۳۰۰
۱۳۶۲	۱۴۰۰	۷۵
۱۳۶۳	۱۶۵۰	۱۸
۱۳۶۴	۲۰۰۰	۲۱
۱۳۶۵	۲۲۵۰	۱۳
۱۳۷۹	۶۰۰۰	۱۶۶

مأخذ: مجله بانک و اقتصاد شماره ۲۳-۱۳۸۱

فشار بر صندوق‌های قرض‌الحسنه از اوایل دهه ٦۰ آغاز شد. در آن زمان، فعالیـت صـندوق‌هـا در نبود بانک‌های خصوصی گسترش یافت و فضایی انحصاری داشتند. تخلفات برخی صندوق‌ها در سال

۱۳٦۲ سبب شد تا صندوق‌های بدون مجوز را تعطیل کنند. این فشار همچنان ادامه داشت تا آن‌که در سال ۱۳٦٦ وزیر کشور از سازمان اقتصاد اسلامی خواست تا از هرگونه دخالت در امور صندوق‌های قرض‌الحسنه خوداری کنند (http://www .bbc.co.uk /persian/b u sin ess/030211-he-ag-banks.shtml).

با آغاز دهه ۷۰ فعالیت صندوق‌ها با افت شدیدی روبه‌رو شد. سیاست انبساطی بانک‌ها، آغاز به‌کار چند مؤسسه مالی و اعتباری و از سرگیری همزمان فعالیت بورس تهران به این روند نزولی دامن زد. در کنار این وقایع، افزایش قیمت ارز و طلا که سودآوری چشمگیری داشت، پول‌های سرگردآن‌را به سمت خود جذب کرد و کم‌کم صندوق‌ها جذابیت خود را از دست دادند (همان)؛ امّا از نیمه دوم دهه هفتاد به علل گوناگون از جمله سختگیری بیش از حد بانک‌ها جهت اعطای وام که از سیاست انقباضی بانک مرکزی به‌منظور کاهش نقدینگی سرچشمه می‌گرفت، این صندوق‌ها دوباره فعالیت خود را گسترش دادند و تعداد آن‌ها فزونی گرفت؛ زیرا صندوق‌ها تحت نظارت بانک مرکزی نبودند و می‌توانستند به راحتی سپرده‌ها را گرد آوردند و به اعطای وام و اعتبار بپردازند.

موارد تخلف

انتقاد به عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه از اواسط سال ۱۳۸۱ آغاز شد؛ سپس به اوج خود رسید. وزارت اقتصاد و دارایی اعلام کرد: «این صندوق‌ها غیرانتفاعی هستند؛ در حالی که فعالیت آن‌ها انتفاعی است. همچنین برخی از صندوق‌ها به افتتاح حساب جاری و استفاده از دسته چک، حساب مدت‌دار و پرداخت سود مبادرت کرده‌اند». بحث اصلی دربارهٔ فعالیت این صندوق‌ها به شیوه‌های غیرقانونی اعطای وام برمی‌گردد. براساس موازین شرعی و اساسنامه فعالیت این صندوق‌ها، اعطای هرگونه وام با بهره به‌صورت مشروط ممنوع است؛ امّا این اصول را برخی از صندوق‌ها زیر پا می‌نهند.

در طول مدت فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه از ابتدای سال ٤٦ تاکنون، دو گرایش عمده در کار آن‌ها دیده شده است. نخست، این صندوق‌ها برای مبارزه با رباخواری پدید آمده‌اند و فعالیت بسیاری از آن‌ها از جمله صندوق‌های زیر نظر سازمان اقتصاد اسلامی به

همین شکل ادامه یافت؛ امّا گرایش دیگری هم در فعالیت این صندوق‌ها پدید آمد. بسیاری از صندوق‌های موجود کشور فعالیت اقتصادی (از خرید و فروش سهام تا دلالی مسکن، خودرو و موبایل) می‌کنند. حتی برخی از این صندوق‌ها به شیوه‌های خاصی به خرید و فروش انواع لوازم خانگی روی آورده‌اند. افزون بر این، بعضی از این مؤسسات به فعالیت غیرقانونی از جمله پولشویی، ایجاد بازارهای سیاه، دلالی و ساخت‌وساز مسکن روی آورده‌اند (روزنامه همشهری: ۱۳۸۱/۸/۲۵)؛ در حالی که اعتقاد بر این است این صندوق‌ها نباید کار اقتصادی کنند و اگر قرار است چنین اتفاقی بیفتد، باید به‌طور کامل شرعی و قانونی باشد.

اخلال در بازار پول

امروزه بسیاری از اقتصاددانان بر این عقیده‌اند که نظام بانکی ایران، بر پایه محکمی استوار نیست. آن‌ها می‌گویند: سختگیری نظام بانکی در مورد پرداخت وام و روابط سنگین و خشک اداری حاکم برآن، مردم را به باتلاق‌های مالی کشانده است و برخی عقیده دارند، دلیل اصلی رشد سریع صندوق‌های قرض‌الحسنه، افزون بر نبود قانون بانکداری قوی، ناتوانی نظام بانکی است.

این صندوق‌ها عملیات پرخطر بانکی را به‌دور از نظارت مقام‌های عالی کشور انجام می‌دهند. برکار آن‌ها هیچ‌گونه نظارتی وجود ندارد و اگر این روند ادامه یابد، بخش بزرگی از این نهادهای بانکی زیرزمینی با مشکل مالی مواجه می‌شوند و سپرده‌های افراد از بین می‌رود. فعالیت بانکداری صندوق‌های قرض‌الحسنه باعث می‌شود تا این نهادها در کنار نظام بانکی، قدرت افزایش حجم پول در اقتصاد ملی را بدون نظارت دولت داشته باشند. این در حالی است که بی‌نظمی در نظام مالی، در هیچ دیدگاهی قابل قبول نیست. حتی طرفدارترین افراد معتقد به اقتصاد آزاد هم معتقدند که فعالیت‌های امور بانکی باید در چارچوب نظام واحد، قابل رقابت باشند.

کارشناسان اقتصادی معتقدند: در صورتی که صندوق‌های قرض‌الحسنه بخواهند به امور بانکی بپردازند، باید تحت ضوابط جاری کشور به‌کار خود ادامه دهند؛ زیرا جداسازی این مؤسسات از دیگر بانک‌های دولتی و خصوصی سبب خواهد شد که این مؤسسات، بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی دولت و حتی بخش خصوصی را مختل کنند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از صندوق‌های قرض‌الحسنه با سرمایه‌ای معادل ۱۳۰ هزار تومان تأسیس می‌شوند؛ امّا با جمع‌آوری سپرده‌های کوچک و بزرگ مردم، قدرت مالی فراوانی یافته، گاه با جمع‌آوری این سپرده‌ها به سوءاستفاده‌های شخصی مبادرت می‌ورزند(روزنامه یاس‌نو: آذر۱۳۸۲). جدول شماره (۲) سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه مردم نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه را برای سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۷۹ نشان می‌دهد. در این جدول با استفاده از آمارهای موجود در سال ۶۴-۱۳۶۲ و گزارش‌های نتایج سرشماری مرکز آمار ایران (۷۹-۱۳۷۸)، همچنین اطلاعات ارائه‌شده نیروی انتظامی، از روش میانگین نرخ رشد به محاسبه و برآورد ارزش سپرده‌های قرض‌الحسنه سراسر کشور پرداخته شده است. با توجه به جدول، سهم سپرده‌های پس‌انداز بخش خصوصی نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه به‌طور متوسط ۳/۵ درصد نقدینگی کل کشور است؛ در حالی که این سپرده در حجم نقدینگی منظور نمی‌شود.

جدول شماره (۳) نشان می‌دهد در صورتی که سپرده‌های مذکور را در نقدینگی محاسبه کنیم، حجم نقدینگی افزایش خواهد یافت. مقایسه آماری جداول (۲) و (۳) تفاوت در کل نقدینگی بخش خصوصی و شبه‌پول را به‌دلیل سپرده‌های موجود نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه به‌طور محسوس بیان می‌کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۲

محاسبه ارزش سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه بخش خصوصی نزد صندوق‌های قرض الحسنه

(ارقام میلیارد ریال)

سال	سپرده‌های پس‌انداز بخش خصوصی نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه	نقدینگی	سهم درصد
۱۳۶۲	۸۶/۶۱	۷۵۱۴/۲	۱/۱
۱۳۶۳	۱۹۶/۰	۷۹۶۶/۹	۲/۴
۱۳۶۴	۳۱۲/۱۰	۹۰۰۲/۱	۳/۴
۱۳۶۵	۴۲۸/۷۱	۱۰۷۲۲/۶	۳/۹
۱۳۶۶	۵۳۵/۸۸	۱۲۶۶۸/۲	۴/۲
۱۳۶۷	۶۶۹/۳۵	۱۵۶۸۸/۶	۴/۲
۱۳۶۸	۸۳۷/۳۱	۱۸۷۵۳/۳	۴/۵
۱۳۶۹	۱۰۴۶/۶۴	۲۲۹۶۹/۴	۳/۶
۱۳۷۰	۱۰۳۸/۳۰	۲۸۶۲۸/۴	۳/۶
۱۳۷۱	۱۶۳۵/۳۷	۳۵۸۶۶/۰	۴/۵
۱۳۷۲	۲۰۴۴/۲۱	۴۸۱۳۵/۰	۴/۲
۱۳۷۳	۲۵۵۵/۲۷	۶۱۸۴۳/۹	۴/۱
۱۳۷۴	۳۱۹۴/۰۸	۸۵۰۷۲/۲	۳/۷
۱۳۷۵	۳۹۹۲/۶۱	۱۱۶۵۲۲/۶	۳/۴
۱۳۷۶	۴۹۹۰/۷۶	۱۳۴۳۱۲/۵	۳/۷
۱۳۷۷	۶۲۳۸/۴۵	۱۷۰۷۳۹/۶	۳/۶
۱۳۷۸	۷۷۹۸/۰۶	۱۹۲۶۸۹/۲	۴/۰
۱۳۷۹	۱۰۵۵۰/۰	۲۴۹۱۱۰۷	۴/۲

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

جدول شماره ۳

میزان حجم پول و شبه‌پول با منظورکردن عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه طی سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۷۰

(ارقام میلیارد ریال- جاری)

شرح اقلام	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	۱۳۷۸	۱۳۷۹
پول	۱۳٦٤۱	۱٦۳٦۸	۲۲٤۱۳	۳۰٤۳۲	٤۰۹٦٦	٥٦۲۷۲	٦۳۳۰٤	۸۲۹۷٤	۸٦۷٥۱	۱۱٤۲۲۰
سپرده‌های دیداری	۹۰٦۱	۱۱۰۰۹	۱٥٥۸۱	۳۱۷۳۱	۳۰۲۹٤	٤۳۰٥٦	٤۷۹۲٤	٦٤۱۹۹	٦٤٦۳۲	۸۹۲٦۲
اسکناس و مسکوک در دست اشخاص	٤٥۸۰	٥۳٥۹	٦۸۳۲	۸۷۰۱	۱۰٦۷۳	۱۳۲۱٦	۱٥۳۸۰	۱۸۷۷٥	۲۱۱۹	۲٥۱٥۸
شبه‌پول	۱٦۰۲٦۳	۲۱۱۳۳۳۷	۲۷۷٦٦۲۱	۳۳۹٦۷۲۷	٤۷۲۹۹۰۸	٦٤۲۰۳٦۱	۷٥۹۹۹۷٦	۹۷۰۰٤٤	۱۱۷۳٦۰٦	۱۳٤٦۹۰
سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز	۱۸٦۹	۲٤٤۱	۲٦۸۳	۳٤۹٥	٤٦۱٦	٦۰۳۹	۸٦۹۳	۱۲٤٤٦	۱٦۲۹٦	۲۲۰۱٤
سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز نزد صندوق‌ها	۱۰۳۸۳۰	۱٦۳٥۳۷	۲۰٤٤۲۱	۲٥٥٥۲۷	۳۱۹٤۰۸	۳۹۲۲٦۱	٤۹۹۰۷٦	٦۲۳۸٤٥	۷۷۹۸۰٦	۱۰۳۳٦٤
سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار	۱۱۷٤۰	۱٤٦٤۷	۱۹۰٥۳	۲۲٥۱۷	۲۸٤۱۷	۳٥۸٤۷	٤۷۱۰٤	٦۲٤۲۹	۷۹٥۳۲	۹۳۱۲
سپرده‌های متفرقه	۱۳۷۹	۲٤۱۰	۳۹۸٦	٥٤۰۰	۱۱۰۷۲	۱۸۳۹٤	۱٥۱۸٦	۱۲۸۹۱	۱۰۱۱۰	۱۰۰
نقدینگی	۲۹٦٦٦۷	۳۷٥۰۱۳۷	٥۰۱۷۹۲۱	٦٤۳۹۹۲۷	۸۸۲٦٥۰۸	۱۲۰٥۱٥۲۱	۱۳۹۳۰۳۲٦	۱۷٦۹۷۸۰٥	۲۰۰٤۸۷۰۲	۲٥۹٦٦۰۷

نقش و سهم صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایجاد نقدینگی بخش خصوصی از ۱/۵ درصد در سال ۱۳۶۲ با رشد متوسط سالیانه ۳۱ درصد به رقمی معادل ٤/۲۳ درصد در سال ۱۳۷۹ افزایش یافته است. در صورت فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه، اگر حجم سپرده‌های بخش خصوصی صندوق را بر اجزای شبه پول بیفزاییم، با مقایسه ارقام ملاحظه می‌شود که حجم شبه‌پول با نرخ متوسط سالیانه ۷/٦۸ درصد افزایش می‌یابد. در سال ۱۳٦۲ ارقام شبه‌پول ارائه شده از جانب بانک مرکزی ۳۵۸٦/٦ میلیارد ریال بوده که این رقم در سال ۱۳۷۹ با رشد متوسط سالیانه ۲٤/۱۵ درصد به ۱۳٤٦۹۰ میلیارد ریال افزایش یافته است.

در صورتی که سپرده‌های قرض‌الحسنه بخش خصوصی نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه را بر حجم شبه‌پول بیفزاییم، ملاحظه می‌شود، نرخ رشد نقدینگی بهطور توسط سالیانه ۲٤/٤۷ درصد افزایش می‌یابد. این در حالی است که در محاسبات فعلی حجم نقدینگی، سپرده‌های مذکور منظور نمی‌شود و به این ترتیب، نقدینگی بخش خصوصی کمتر از آن‌چه عملاً وجود دارد، در نظر گرفته می‌شود و همین امر سبب خطا در اندازه‌گیری متغیرهای پولی خواهد شد.

بدیهی است ورود صندوق‌های قرض‌الحسنه در نظام پولی از طریق ایجاد شبه‌پول در ضریب فزاینده پولی بر عرضه پول تأثیر می‌گذارد. در این خصوص، ضریب فزاینده نقدینگی را با توجه به آمار و اطلاعات موجود در دو حالت بررسی کرده‌ایم و حاصل آن در جدول شماره (٤) آورده شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ٤

مقایسه ضریب فزاینده نقدینگی طی سال‌های ۱۳۷۹-۱۳٦۲

سال	ضریب فزاینده نقدینگی	ضریب فزاینده نقدینگی با منظور کردن عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه
۱۳۶۲	۱،۹۹	۲،۰۱
۱۳۶۳	۱،۸۸	۱،۹۳
۱۳۶۴	۱،۸۳	۱،۹۰
۱۳۶۵	۱،۷۷	۱،۸۴
۱۳۶۶	۱،۶۸	۱،۷۵
۱۳۶۷	۱،۶۵	۱،۷۲
۱۳۶۸	۱،۸۱	۱،۹۰
۱۳۶۹	۲،۱۴	۲،۲۴
۱۳۷۰	۲،۳۲	۲،۴۰
۱۳۷۱	۲،۴۸	۲،۵۹
۱۳۷۲	۲،۶۷	۲،۸۴
۱۳۷۳	۲،۵۸	۲،۸۱
۱۳۷۴	۲،۵۲	۲،۶۸
۱۳۷۵	۲،۴۶	۲،۵۵
۱۳۷۶	۲،۵۶	۲،۶۵
۱۳۷۷	۲،۷۶	۲،۸۶
۱۳۷۸	۲،۶۸	۲،۷۹
۱۳۷۹	۲،۹۵	۳،۰۷

محاسبه: نگارنده

ضریب فزاینده نقدینگی بدون در نظر گرفتن فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه در سال‌های ٦۷-۱۳٦۲ با یک روند نزولی از ۱/۹۹ به ۱/٦۵ در سال ۱۳٦۷ رسیده، و ارقام مشابه با منظورکردن عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه از ۲/۰۱ در سال ۱۳٦۲ به ۱/۷۲ در سال ۱۳٦۷ کاهش یافته است. همچنین طی سال‌های ۷۹-۱۳٦۸ ضریب فزاینده نقدینگی از ۱/۸۱ به ۲/۹۵ افزایش یافته است که این ارقام با در نظر گرفتن فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه از ۱/۹۰ در سال ۱۳٦۲ به ۳/۷ در سال ۱۳۷۹ تغییر یافته است که با ارقام پیشین اختلاف چشمگیر دارد. بدیهی است که همزمان با گسترش فعالیت این صندوق‌ها اختلاف مزبور افزایش می‌یابد.

از آن‌جا که سرعت گردش پول از تقسیم تولید ناخالص ملی به قیمت‌های جاری بر نقدینگی بخش خصوصی به‌دست می‌آید، $v=\frac{y}{m}$ و با توجه به این‌که صندوق‌های قرض‌الحسنه درصد قابل توجهی از نقدینگی را به خود اختصاص می‌دهند که در محاسبات فعلی منظور نمی‌شود، سرعت گردش پول با افزودن سپرده‌های مزبور کاهش می‌یابد و کم‌بودن سرعت گردش پول می‌تواند به این معنا باشد که حجم نقدینگی در مقایسه با تولید ناخالص ملی به قیمت جاری بسیار بالا است.

نسبت سپرده قانونی، یکی از ابزارهای مهم و در عین حال مؤثّر در سیاست‌های پولی است. بانک مرکزی از طریق این ابزار به اعمال سیاست‌های پولی و اعتباری مطابق با وضعیت اقتصادی کشور اقدام می‌کند و با افزایش آن از قدرت وام‌دهی بانک‌ها می‌کاهد؛ در حالی‌که صندوق‌های قرض‌الحسنه بدون رعایت این محدودیت به پرداخت وام اقدام می‌کنند و این امر سبب کاهش کارایی سیاست پولی می‌شود. بدیهی است تنظیم و اجرای سیاست پولی و اعتباری کشور، مستلزم هماهنگ‌بودن کلیه مؤسسات مالی است که به‌گونه‌ای با پول و اعتبار ارتباط دارند. چنان‌چه صندوق‌های قرض‌الحسنه از حیطه نظارتی بانک مرکزی و سپرده قانونی خارج باشند، با احساس آزادی عمل بیشتر به کاهش نرخ ذخیره احتیاطی خود و افزایش منابع برای اعطای وام اقدام کرده، با افزایش ریسک نقدینگی به دام ورشکستگی کشانده می‌شوند. این موضوعی است که هم‌اکنون گریبانگیر بسیاری از صندوق‌ها شده است. در این حالت، گرچه ابزار سپرده قانونی به‌صورت یکی از ابزارهای اعمال سیاست پولی در اختیار بانک مرکزی است، تغییرات آن به‌دلیل وجود نهادهای خارج از مقام نظارت و همچنین به‌دلیل وجود نرخ ذخیره احتیاطی که آن هم در اختیار بانک مرکزی نیست نمی‌تواند نتایج مورد انتظار را داشته باشد.

اگر به نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه صندوق‌ها به سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد شبکه بانکی نگاهی داشته باشیم، متوجه اهمیت نظارت کامل بانک مرکزی بر صندوق‌ها خواهیم شد. با توجه به جدول شماره (۵) خواهیم دید نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد صندوق‌ها بالاتر از ۵۰ درصد این سپرده‌ها نزد شبکه بانکی است؛ بنابراین، رقم قابل توجهی را تشکیل می‌دهد که عدم توجه به آن، نوعی توهم را برای سیاستگذاران پولی ایجاد خواهد کرد و آن‌ها را در تصمیم‌گیری درست ناتوان می‌سازد.

جدول شماره ۵

نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد صندوق‌ها به این سپرده‌ها نزد شبکه بانکی

سال	سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد صندوق‌ها	سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد شبکه بانکی	نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد صندوق‌ها به قرض‌الحسنه سپرده‌ها نزد شبکه بانکی
۱۳۷۰	۱۰۳۸/۳۰	۱۸۶۹	۰/۶
۱۳۷۱	۱۶۳۵/۳۷	۲۴۴۱	۰/۷
۱۳۷۲	۲۰۴۴/۲۱	۲۶۸۳	۰/۸
۱۳۷۳	۲۵۵۵/۲۷	۳۴۹۵	۰/۷
۱۳۷۴	۳۱۹۴/۰۸	۴۶۱۶	۰/۷
۱۳۷۵	۳۹۲۲/۶۱	۶۰۳۹	۰/۶
۱۳۷۶	۴۹۹۰/۷۶	۸۶۹۳	۰/۶
۱۳۷۷	۶۲۳۸/۴۵	۱۲۴۴۶	۰/۵
۱۳۷۸	۷۷۹۸/۰۶	۱۶۲۹۶	۰/۵
۱۳۷۹	۱۰۳۳۶/۴	۲۲۰۱۴	۰/۵

مأخذ: جداول شماره ۱ الی ٤

ارائه مدل

در این تحقیق، هدف بررسی تأثیر عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه بر بازار پول و اخلال‌هایی است که عملکرد این صندوق‌ها به شکل حاضر بر بازار پول وارد می‌کند. از آن‌جا که ایجاد اخلال در بازار پول، به‌طور مستقیم، اثرگذاری سپرده‌های این صندوق‌ها بر حجم نقدینگی است، بررسی را از طریق تأثیر این سپرده‌ها بر حجم نقدینگی ادامه می‌دهیم. با توجه به منابع و مصارف پایه پولی و تعاریفی که برای حجم نقدینگی ارائه شده است، مدل حجم نقدینگی M_2 را به شکل ذیل معرفی می‌کنیم:

$$m_2 = F(NFA, NGL, Nm, Nms, SH)$$

که در آن:

FA: خالص دارایی‌های خارجی و ذخیره طلای بانک مرکزی

NGL: خالص بدهی‌های دولت و بنگاه‌های دولت به بانک مرکزی

Nm: مجموع سپرده‌های قرض‌الحسنه و مدت‌دار نزد بانک‌های تجاری و تخصصی

Nms: ارزش کل سپرده‌ها نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه

SH: شاخص قیمت‌ها

شایان ذکر است، از آن‌جا که صندوق‌های قرض‌الحسنه با اتکا به کل سپرده‌ها بـه تقاضـای وام مشتریان پاسخ می‌دهند، ارزش کل سپرده نزد صندوق‌ها، در این معادله منظور شده اسـت. از طرف دیگر، چون این سپرده‌ها به‌صورت حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز است، با ایـن پـیش فرض جهت مقایسه میزان تأثیرگذاری این نهاد بـر نقـدینگی، متغیـر MN بـه‌صـورت مجمـوع سپرده‌های قرض‌الحسنه و مدت‌دار برای بانک‌های تجاری و تخصصی منظور شده است.

آزمون ریشه واحد

در رگرسیون مبتنی بر متغیرهای سری زمانی، محققان غالباً R^2 بالایی را مشاهده می‌کننـد؛ هر چند که رابطه معناداری بین متغیرها وجود نداشته باشد. این مشکل ناشی از آن است که هر دو متغیر سری زمانی تمایل شدیدی به زمان نشان می‌دهند؛ بدین‌جهت R^2 بالایی که مشاهده می‌شود، از وجود متغیر زمان ناشی است نه به‌واسـطه ارتبـاط حقیقـی بـین متغیرهـا؛ بنـابراین بررسی ارتباط حقیقی یا ساختگی متغیرهای اقتصادی اهمیـت خاصـی دارد. نخسـتین گـام در جهت تعیین پایایی یک متغیر، مشاهده نمودار سری زمانی آن متغیـر اسـت تـا پـس از تحلیـل روند سری زمانی نوع روندها، آزمون‌های پایایی لازم را انجام داد. آزمون ریشه واحـد یکـی از معمول‌ترین آزمون‌هایی است که امروزه برای تشخیص پایایی فرایند سری زمانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای این منظور از آزمون «دیکی ـ فولر AFD» استفاده می‌شود.

طبق نتایج این آزمون، قدرمطلق امّاره دیکی ـ فولر تمام متغیرها در مقادیر بحرانی آن‌هـا در سطح ۵ درصد بیشتر بود؛ در نتیجه تمام متغیرها نامانا بودند؛ بنابراین جهت رفـع عـدم پایـایی تفاضل مرتبه اول، سری زمانی متغیرها را در نظر گرفته و آزمون ریشه واحد را با تفاضل مرتبه اول تکرار کرده که نشان داد همه متغیرها از مرتبه اول مانا هستند؛ در نتیجه این فراینـد، سـری زمانی مدل انباشته از مرتبه اول است؛ بنابراین، آزمون هم‌انباشتگی را بررسی کردیم تا مشخص شود بـاقی‌مانـده‌هـای حاصـل از رگرسـیون سـاکن هـستند. در ایـن خـصوص بـرای آزمـون هم‌انباشتگی، دوباره از آزمون دیکی فولر براساس باقی‌مانده‌ها رگرسیون هم‌انباشـتگی را انجـام داده که نتایج حاصل از این آزمون در سطح معنادار ساکن‌بودن پسماندهای رگرسیون را نشان می‌دهد.

ماهیت هم‌خطی

برای کشف هم‌خطی، هر یک از متغیرهای مستقل را روی سایر متغیرها رگـرس کـردیم و

ملاحظه شد نتایج رگرسیون R^2 پایینی را نشان می‌دهند و مشکل هم‌خطی بین متغیرهای توضیحی مدل رگرسیون وجود ندارد.

واریانس همسانی

با انجام آزمون WHITE مشخص شد، مدل، دارای واریانس ناهمسانی است. جهت رفع ناهمسانی از روش GLS (حداقل مربعات تعمیم یافته)، مجموع وزنی مربعات پسماندها را که نمایش‌دهندهٔ وزن متوسط است، حداقل کردیم. در واقع اهمیت مشاهدات افراطی را با دادن وزن به آن‌ها متناسب با عکس واریانس‌هایشان در این روش به حداقل می‌رساند. نتایج آزمون وایت در تخمین مدل، بیانگر رفع ناهمسانی است.

تخمین مدل و بررسی پارامترهای برآوردشده

مدل نقدینگی که در آن هم سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد بانک‌های تجاری و تخصصی و هم سپرده‌های قرض‌الحسنه نزد صندوق‌ها وجود دارد، به‌صورت ذیل براورد شد:

$$L_n m_2 = 1.725 + 0.065 L_n NFA + 0.173 L_n NGL + 0.513 L_n N_m - 0.115 L_n N_{ms} + 1.118 L_n SH + [AR(3) = 0.809, MA(4) = 0.96]$$

$$F - STATISTIC = 3773.161 \qquad R^2 = 0.999$$

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، علامت ضریب متغیر سپرده نزد صندوق‌های قرض‌الحسنه در مدل برآورد شده، منفی است؛ بنابراین، تغییرات این متغیر در جهت عکس تغییرات نقدینگی است. می‌توان نتیجه گرفت در دوره‌هایی که بانک مرکزی با اعمال سیاست پولی انقباضی از طریق افزایش سپرده قانونی در کاهش قدرت وام‌دهی بانک‌ها کوشیده است، صندوق‌های قرض‌الحسنه توانسته‌اند بدون محدودیت به پرداخت وام اقدام کنند. در صورتی که اگر درصدی از سپرده‌های نزد صندوق‌ها به‌صورت سپرده قانونی نزد بانک مرکزی نگهداری می‌شد، بانک مرکزی می‌توانست در اعمال این سیاست موفق‌تر باشد و امنیت سپرده‌های مردم نزد این نهادهای غیربانکی افزایش یابد. ضریب مجموع سپرده‌های قرض‌الحسنه و مدت‌دار نزد بانک‌های خصوصی و تجاری به‌صورت واقعی برابر ۰/۵۱۳ است؛ یعنی ۱۰۰ میلیارد افزایش در این متغیر با فرض ثابت نگه‌داشتن متغیرهای دیگر سبب افزایش ۵۱ میلیارد ریال در حجم نقدینگی می‌شود. با توجه به اثر قابل ملاحظه این متغیر نقدینگی می‌توان گفت که یازده میلیارد از این اثر افزایشی به‌وسیلهٔ صندوق‌های قرض‌الحسنه خنثا

می‌شود؛ چرا که میزان حجم سپرده‌ای که باید در بانک‌ها نگهداری شود، به سمت نهادی جریان یافته است که عملاً خارج از حیطه نظام مقام پولی کشور فعالیت می‌کند. از طرف دیگر، این امر سبب می‌شود عملاً حجم نقدینگی، از مقدار واقعی اندازه‌گیری کمتر شود؛ بدین سبب خطای اندازه‌گیری در سایر متغیرهای پولی را باعث می‌شود؛ برای مثال، سرعت گردش پول با در نظر گرفتن فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه کمتر از مقدار واقعی نشان داده می‌شود و پایین بودن سرعت گردش پول به معنای این است که سطح تولید ناخالص ملی به قیمت جاری کمتر از حجم نقدینگی است؛ بنابراین، لازم است در محاسبه سرعت گردش پول و استفاده از آن این نکته را در نظر بگیریم.

جدول ٦ ـ نتایج تخمین مدل

Dependent Variable: LM2
Method: Least Squares
Date: 01 /31 /04 Time: 10: 07
Sample(adjusted): 1365 1379
Included observalions: 15 after adjusting endpoints
Convergence achieved after 100 iterations
White Heteroskedasticity – Consistent Standard Errors & Convariance

Backcast: 1361 1364

Variable	Coefficient	Std.Error	t-Statistic	Prob
C	1.725455	0.971515	1.776047	0.1190
LN_{m2}	0.513257	0.129206	3.972402	0.0054
L_nNGL	0.173451	0.093590	1.853312	0.1062
L_nNFA	0.065712	0.026187	2.509371	0.0404
L_nN_{ms}	-0.115019	0.082877	-1.387831	0.2078
L_nSH	1.118112	0.023697	47.18292	0.0000
AR(3)	-0.809147	0.372867	-2.170067	0.0666
MA(4)	0.960362	1.25E-05	77037.47	0.0000

R-squared	0.999735	Mean dependent var	10.81930
Adjusted R-squared	0.999470	S.D. dependent var	1.053228
S.E.of regression	0.024245	Akaike info criterion	-4.296664
Sum squared resid	0.004115	Schwarz criterion	-3.919037
Log Likelihood	40.22498	F-statistic	3773.161
Durbin-Watson stat	2.431257	Prob (F- statistic)	0.000000

Inverted AR Roots	.47-.81i	.47+.81i	-.93	
Inverted MA Roots	.70+.70i	.70+.70i	-.70-.70i	-.70-.70i

نظارت بر صندوق‌های قرض‌الحسنه

از آن‌جا که عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه مشکلات بسیاری را در بازار پول و سرمایه ایران و چگونگی اثرگذاری سیاست‌های پولی ایجاد کرد، افزون بر این، مشکل حاد ورشکستگی این صندوق‌ها نیز به مشکلات اولیه آن‌ها افزوده شده، شورای پول و اعتبار، مقررات جدیدی برای ایجاد و ادامه فعالیت این صندوق‌ها تصویب کرد. براساس این مصوبه، صندوق‌ها از فعالیت‌های تجاری، نظیر خرید و فروش اموال منقول و غیرمنقول، سهام شرکت‌ها، اوراق مشارکت، افتتاح حساب جاری، حساب مدت‌دار و دسته چک منع شده‌اند. افزون بر این، مجوز تأسیس صندوق‌های قرض‌الحسنه که تاکنون به‌وسیله نیروی انتظامی صادر می‌شد، در مقررات جدید به عهده بانک مرکزی گذاشته شد و بعد از تصویب شورای پول و اعتبار، مجوز فعالیت آن‌ها قانونی خواهد بود. منابع مالی این صندوق‌ها، آورده مؤسس یا هیأت مؤسس، هدایا و کمک‌های نقدی و غیرنقدی اشخاص حقیقی و حقوقی، موقوفات و وصایا تعیین شده است (http://sh arg hnewspaper .com/ 820925/econom.ht m).

براساس مقررات، وجوه دریافتی از اشخاص، تحت عنوان سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز و منابع دیگر فقط با تأیید بانک مرکزی قابل تأمین است.

صندوق‌های قرض‌الحسنه به پرداخت هیچ‌گونه وجه اضافی به سپرده‌گذاران مجاز نیستند و پرداخت قرض‌الحسنه به اعضای هیأت امنا، هیأت مدیره، مدیر عامل و بازرسان و نزدیکان درجه اول دست‌اندرکاران صندوق ممنوع است.

صندوق‌ها حق ایجاد شعبه و نمایندگی در مناطق دیگر را ندارند، مگر آن‌که مجوز آن از سوی بانک مرکزی صادر شده باشد. همچنین بازرسان بانک مرکزی بر کار صندوق‌های قرض‌الحسنه نظارت خواهند داشت و صندوق‌ها موظفند به درخواست بانک مرکزی، اطلاعات مورد نیاز را در اختیار این بانک قرار دهند.

به‌نظر می‌رسد آن‌چه شورای پول واعتبار برای عملکرد این صندوق‌ها تعیین کرده است بتواند عملکرد این مؤسسات را در بازار مالی ایران تحت نظم و قانون درآورد؛ به‌طوری که موسسات مذکور بتوانند در چارچوب درست و عاقلانه خود به عملکرد بهینه بازار پول کمک کنند و افزون بر این امر خداپسندانه، «قرض‌الحسنه» نیز تحقق یابد. به این ترتیب سنت الاهی قرض‌الحسنه نیز بدون این‌که اخلالی در بازار پول ایجاد کند، به اجرا در خواهد آمد؛ امّا جای

بسی تأسف است که یک‌ماه پس از انتشار مصوبه دولت برای نظارت بانک مرکزی بر صندوق‌های قرض‌الحسنه، ۴۰۰ نفر از مدیران صندوق‌های قرض‌الحسنه با دخالت بانک مرکزی و پشتوانه قدرتمندی که این صندوق‌ها در بازار سنّتی ایران دارند، اجرای این مصوبه را با کندی روبه‌رو کرد. به عقیده مخالفان نظارت، قرض‌الحسنه سنت الاهی است و دولت می‌خواهد این سنت الاهی را از بین ببرد. غافل از این‌که برقراری نظم و قانون منافاتی با اجرای سنت‌های الاهی ندارد. به هر حال، به‌نظر می‌رسد، ۳۵ سال بعد از تأسیس نخستین صندوق قرض‌الحسنه در مسجد لرزاده تهران به‌شیوه امروزی (با نام قرض‌الحسنه ذخیره جاوید)، دولت نتوانسته است فعالیت آن‌ها را در قالب قانونی تحت کنترل درآورد.

منابع و مآخذ

۱. اداره بررسی‌های و سیاست‌های اقتصادی، *ترازنامه‌های بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، سال‌های ۷۹-۱۳۷۰، تهران، بانک مرکزی ج.ا.ا.*
۲. اسفندیاری، ابوالفضل، *نگاهی به صندوق‌های قرض‌الحسنه*، سازمان بازرسی و نظارت بر قیمت و توزیع کالاها و خدمات، اداره نظارت بر خدمات پولی و مالی، ۱۳۸۲ش.
۳. اسلامی، زهرا، *بررسی عملکرد سیستم بانکی و صندوق‌های قرض‌الحسنه در خصوص سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز و تسهیلات اعطایی قرض‌الحسنه (۷۳-۱۳۶۸)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم بانکداری، تهران، مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۵ش.
٤. روزنامه شرق، *نگاهی به عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه و تعاونی‌های اعتبار*، تهران، شماره ۹۱، آذر ۱۳۸۲ش.
۵. روزنامه همشهری، *موارد تخلف صندوق‌های قرض‌الحسنه*، تهران.
٦. روزنامه یاس نو، *آمارهای تکان دهنده بانک مرکزی از مفاسد در صندوق‌های قرض‌الحسنه*، تهران.
۷. سایت اینترنتی، http://homitrade .persianblog.com، قرض‌الحسنه‌ها چگونه به وجود آمدند.

۸. سایت اینترنتی، http://sh arg hnewspaper .com/ 820925/econom.ht m، *نگاهی به عملکرد صندوق‌های قرض‌الحسنه*.
۹. سایت اینترنتی، http://www .bbc.co.uk /persian/b u sin ess/030211-he-ag-banks.shtml، *نظارت دولت و مخالفت صندوق‌های قرض‌الحسنه*.
۱۰. فیضی، عطیه، *ارزیابی نقش و عملکرد مؤسسات مالی غیربانکی در کارایی سیاست‌های پولی کشور*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته برنامه‌ریزی و تحلیل سیستم‌های اقتصادی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات،۱۳۸۲ش.
۱۱. وزارت امور اقتصادی و دارایی، معاونت امور اقتصادی، *صندوق‌های قرض‌الحسنه و چارچوب‌های نظارتی لازم*، تهران، وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱۳۸۰ش.

منابع انگلیسی

1. Meli, Ali, (2004): Concentrated Credit Risk, Directed lending, and Speculative Activity. From: Freethoughts,org/archives/ 000412 ,php
2. Van Schaik, Diederik: (2001), Islamic Banking, The Arab Bank Review, vd 3 , No1.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی